

FISKGJUSEN I SYDLIGASTE DELEN AV KRISTINEHAMNS KOMMUN 1976- 2004. Häckningsresultat och beståndsutveckling

AV THOMAS LANDGREN

Bakgrund

Fiskgjusen är en viktig fågelart att övervaka. Den är klassad som en speciellt hänsynskrävande art enligt EU:s fågeldirektiv (Larsson 1997). I mitten av 1990-talet beräknades det svenska beståndet vara 3 400–4 100 par, vilket utgör drygt 40 % av det totala europeiska beståndet. Fiskgjusen är därmed troligen den häckfågelart som Sverige – sett ur ett europaperspektiv – håller den procentuellt högsta andelen av, och vi har därför ett internationellt ansvar för arten (Svensson m.fl. 1999).

Som ett led i strävan att övervaka det svenska fiskgjusebeståndet har de häckande fiskgjusarna inom ett 500 km² stort område öster om Vänern följts sedan 1976. ”Gullspångsområdet” – undersökningsområdets arbetsnamn – omfattar sydligaste delen av Kristinehamns kommun samt stora delar av Gullspångs kommun. Studien ingick först i ett större projekt om fiskgjusen vid Vänern (Ahlgren m.fl. 1979). Numera ingår den som en del av övervakningen av vänermiljön.

Redovisat område

I denna uppsats redovisas häckningsresultat och beståndsutveckling för fiskgjuse inom den del av Gullspångsområdet som tillhör Kristinehamns kommun. Detta område avgränsas i norr av en tänkt linje från Baggerudsudden vid Vänern via Norets nordända till Lillmossens nordspets och vidare till Visnums kyrka. Där böjer gränsen ner mot sydsydost över Bjursnäset vid sjön Skagern och når nordostspetsen av Gullspångs kommun ute i sjön. Områdets sydgräns sammanfaller med gränsen mellan Kristinehamns och Gullspångs kommuner.

Den aktuella delen av Kristinehamns kommun innehåller ett stort ur-val av lämpliga häckningsmiljöer för fiskgjuse. Där finns skogsområden med mossar och hyggen samt skogsklädda strandområden. Där finns också våtmarkskomplexet Kilsviken, Kolstrandsviken och Åråsviken med sina skogsklädda holmar och öar. Hela detta våtmarksområde är numera utpekade som ett Ramsar-område, d.v.s. som ett område av internationell betydelse för våtmarksfåglar (Larsson & Lindahl 1989).

Inventeringsmetod

Beräkning av beståndsstorlek

Inventeringen utförs med samma metodik varje år. Varje känd boplatz kontrolleras en första gång i slutet av april eller i början av maj. Kontrollen utförs genom avståndsobservation med hjälp av tubkikare. Som ett mått på det häckande fiskgjusebeståndet används antalet par som påbörjar ruvning.

Fiskgjusen placerar sitt bo i mer eller mindre öppet läge. Nya boplatser som ligger strandnära eller på öar är oftast lätta att hitta för en van inventerare. Samtliga strandområden och öar kontrolleras

systematiskt varje år. Risken att nya fiskgjusepar skall missas i denna biotop är därför liten. I skogsområden på längre avstånd från vatten händer det däremot att nyetablerade par undgår upptäckt något eller några år. Att systematiskt inventera samtliga mossar, hyggen och andra tänkbara ej strandnära häckplatser för fiskgjuse varje år är tidsmässigt inte möjligt.

Nyetablerade skogshäckande fiskgjusepar avslöjas på olika sätt. Vissa boplatser ”ringas in” och kan letas upp, sedan en bytesdragande gjuse avslöjat den ungefärliga riktningen mot boet. Lokala ornitologer rapporterar när de påträffar fiskgjusebon, eller ser gjusar under omständigheter som tyder på häckning.

Slutligen, men inte minst viktig, är den mångåriga kontakten med skogsägare och andra människor, som bor eller regelbundet vistas inom det undersökta området. Varje år får vi tips som föranleder en fältkontroll, och som i vissa fall resulterar i att ett nytt fiskgjusebo hittas.

Ännu användbart fiskgjusebo i bäverdödad tall. I Vänerskärsgården kan bäverns verksamhet på sikt leda till brist på boträd.

Foto: Erik Landgren.

Beräkning av häckningsframgång

Bobesök för kontroll av 4–5 (6) veckor gamla ännu inte flygfärdiga ungar är den oftast använda metoden för uppskattning av ungpåproduktionen hos fiskgjuse (se t.ex. Odsjö & Sondell 1976, Ahlgren

m.fl. 1979, Eriksson & Wallin 1994, Sondell 2004). Från början använde även vi denna metod. Vid bobesöket i slutet av juni eller första hälften av juli tillvaratogs eventuella rötägg för analys och ungpullar ringmärktes. En del intressanta fakta om ortstrohet, flyttningvägar och giftbelastning hos fiskgjusar som häckar öster om Väneren har på så sätt erhållits (Landgren 1992). De få boträd som var omöjliga att klättra i kontrollerades genom avståndsobservation med hjälp av tubkikare.

Sedan mitten av 1980-talet har vi valt att utföra även slutkontrollen av fiskgjusehäckningarna genom avståndsobservation med hjälp av tubkikare. 6–8 veckor gamla ungar används då som ett mått på ungpoduktionen. Vid denna ålder närmar sig ungarerna flygfärdig ålder, eller i enstaka fall, har just gjort sina första korta flygturer runt boet. Bobesök har endast tillgripits i de få fall ett gjusepar valt ett så dolt boläge att avståndskontroll varit omöjlig att utföra.

Beräkning av ett fiskgjusebestånds ungpoduktion genom bobesök resp. avståndskontroll ger resultat som är möjliga att jämföra, även om några små olikheter föreligger. Sett över en flerårsperiod ger avståndskontroll av 6–8 veckor gamla ungar:

- Ett något högre men mer korrekt medelvärde för andelen misslyckade häckningar – ungpullar försvinner även i häckningens slutskede (predation, olyckshändelser m.m.).
- Ett något lägre medelvärde för antalet producerade ungar per lyckad häckning – ungar dör även i häckningens slutskede, ungar kan missas.
- Ett något lägre medelvärde för antalet producerade ungar per påbörjad häckning – en följd av punkt 1 och 2.

Inventeringsresultat

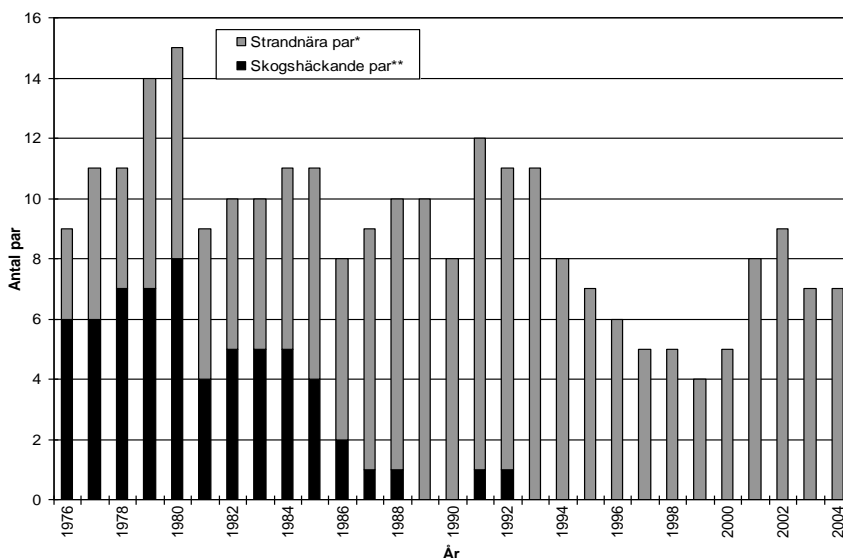
Bestandsstorlek

Antalet häckande fiskgjusepar i sydligaste delen av Kristinehamns kommun har varierat avsevärt under perioden 1976–2004 (figur 1). De bästa åren var 1979 och 1980. Då påträffades 14 resp. 15 häckande par. Detta kan jämföras med perioden 1997–2000, då endast 4–5 par häckade. Även mellan två på varandra följande år har betydande bestandsförändringar konstaterats. 1981 hade t.ex. hela 7 par försvunnit sedan föregående år. Sett över hela inventeringsperioden har bestandsutvecklingen varit negativ.

Under de senaste 30 åren har fiskgjusarna i sydligaste delen av Kristinehamns kommun i stor utsträckning bytt häckningsmiljö. De har övergett mossar och hyggen i skogen och flyttat ut till stränder och öar vid sina fiskevatten (se figur 1). I början var de skogshäckande gjuseparen i majoritet. Efter 1992 har inga skogshäckande fiskgjusar påträffats!

Häckningsframgång

Under perioden 1976–2004 har i genomsnitt 17 % av de påbörjade fiskgjusehäckningarna i sydligaste delen av Kristinehamns kommun misslyckats. Variationen mellan olika år har dock varit stor. Åren 1976, 1997, 1999 och 2003 lyckades samtliga fiskgjusepar med häckningen, medan 86 % av de påbörjade häckningarna misslyckades 2004. Ahlgren (1986) anger att 20–25 % av alla fiskgjusehäckningar i Sverige misslyckas. Andelen misslyckade häckningar i det undersökta området (17 %) har således varit något mindre än det beräknade genomsnittet för Sveriges fiskgjusar.

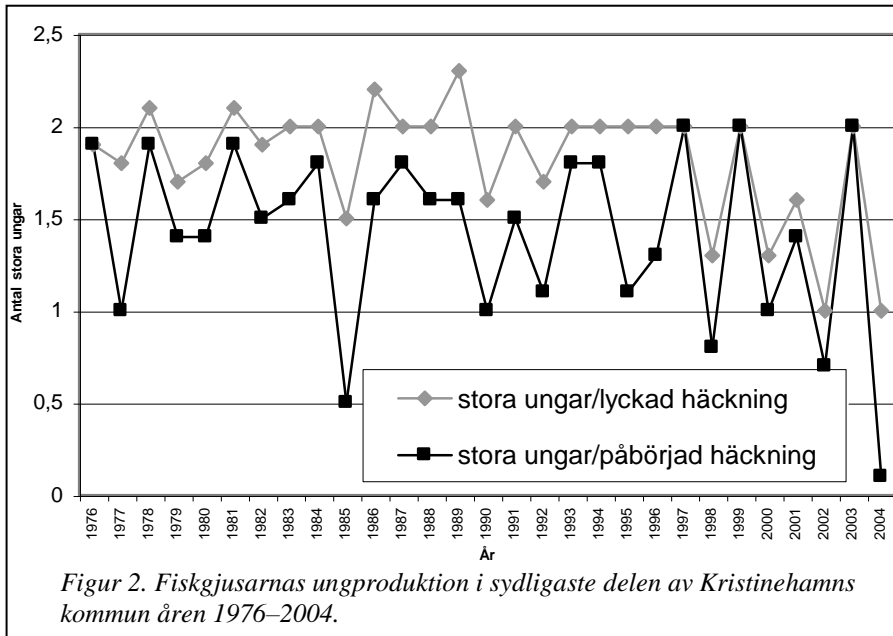

Figur 1. Antalet häckande fiskgjusepar i sydligaste delen av Kristinehamns kommun åren 1976–2004.

* Boplatsen finns (på ö eller fastland) mindre än 1 km från stranden.

** Boplatsen finns minst 1 km från stranden.

En fiskgjusekull består av 1–3 (mycket sällan 4) ungar. Den genomsnittliga ungproduktionen hos det undersökta fiskgjusebeståndet har varierat avsevärt mellan olika år (figur 2). 1989 resulterade de 7 lyckade häckningarna i sammanlagt 16 ungar, vilket betyder en genomsnittlig produktion på 2,3 stora ungar per lyckad häckning. Åren 2002 och 2004 var motsvarande genomsnitt endast 1,0 stora ungar per lyckad häckning. Sett över hela inventeringsperioden 1976–2004 har fiskgjusarna i det undersökta området i genomsnitt producerat 1,9 stora ungar per lyckad häckning.

Figur 2. Fiskgjusarnas ungproduktion i sydligaste delen av Kristinehamns kommun åren 1976–2004.

Ahlgren (1986) och Eriksson & Wallin (1994) anger den genomsnittliga produktionen för fiskegjuse i Sverige till 2,1 stora ungar per lyckad häckning. Denna uppskattning utgår huvudsakligen från bokkontroll av ringmärkningsstora 4–5 (6) veckor gamla ungar och innefattar således inte dödlighet hos stora ungar, vilket siffrorna för fiskgjusarna i Kristinehamns kommun däremot gör fr.o.m. år 1985.

Vår bedömning är att den genomsnittliga ungproduktionen hos fiskgjusarna i sydligaste delen av Kristinehamns kommun, sett över hela inventeringsperioden, inte skiljer sig nämnvärt från det beräknade genomsnittet för Sveriges fiskgjusar. Däremot är det något oroande att de fyra sämsta åren infaller i slutet av inventeringsperioden (se figur 2). Det känns ännu för tidigt att spekulera i om detta är början till en varaktigt lägre ungproduktion hos områdets fiskgjusar. Möjligheten kan dock inte uteslutas, och utvecklingen är angelägen att följa.

Ungproduktionen per påbörjad häckning är ett annat mått på ett fiskgjusebeståndets förnyringstakt. I detta fall tas hänsyn till både kullstorlek och andelen misslyckade häckningar. För fiskgjusarna i sydligaste delen av Kristinehamns kommun har produktionen varierat mellan 2,0 och 0,1 stora ungar per påbörjad häckning (figur 2). Den senare siffran uppmättes 2004 och måste anses vara ett extremvärde. Medelvärde för perioden 1976–2004 är 1,4 stora ungar per påbörjad häckning. Utgående från

överlevnadsberäkningar anger Rytzman (1994) att det behövs 1,1–1,3 ungar per påbörjad häckning för att en fiskgjusepopulation inte skall minska.

Utgående från Rytzmans beräkningar har det undersökta områdets fiskgjusar således producerat nog många ungar för att kunna bibehålla sin numerär.

Diskussion

Variationer i ungproduktion – orsakssammanhang

I många fall är det omöjligt att få ett säkert svar på varför en fiskgjusehäckning misslyckas. Speciella väderleksförhållanden under häckningstiden kan dock tveklöst ha stor inverkan på häckningsresultatet. Inhållande regn och starka vindar både ökar påfrestningarna på ägg och små ungar samt innebär att åtkomligheten till föda försämras. Följden kan bli att ungar fryser eller svälter ihjäl. Ett antal för fiskgjusarna vädermässigt ogynnsamma år, med dålig häckningsframgång som följd, har förekommit under inventeringsperioden.

En annan faktor som kan påverka fiskgjusarnas häckningsresultat är förekomsten av mård.

Vid ett antal bon där hela fiskgjusekullar hittats döda har det funnits spårtecken efter mård. Rovdjursangreppet har i vissa fall skett så sent som i första hälften av juli. I sådana fall blir häckningen felaktigt registrerad som lyckad om slutkontrollen redan gjorts, vilket oftast är fallet om bobesök används som kontrollmetod. Denna felkälla omnämns t.ex. av Hake (2000). Förekomsten av mård har ökat under inventeringsperioden, dock troligen inte sedan mitten av 1990-talet. Det är inte uteslutet att ökad mårdförekomst bidrog till att de skogshäckande fiskgjusarna successivt försvann under 1980-talet.

Flera fågelarter kan ta fiskgjuseungar. Duvhök är en av dessa, berguv en annan. I flera fall har fjädrar avslöjat att ett gjusebo där ungar hittats döda haft besök av berguv. Korp nämns ofta som en möjlig predator på ägg och små fiskgjuseungar. Ostörda fiskgjusar har vid många tillfällen framgångsrikt setts freda sitt bo mot närgångna korpar. Däremot kan gjusarna troligen vara mer sårbara för angrepp av korp i samband med att de utsätts för mänsklig störning.

Havsörn omnämns allt oftare som möjlig predator och/eller födoparasit på fiskgjuse (se t.ex. Rytzman 2004, Sondell 2004). Sedan 1998 har det undersökta området haft regelbundna besök av havsörn hela året. Det finns inga bevis för att arten varit den direkta orsaken till att fiskgjusehäckningar misslyckats. Däremot har havsörn vid upprepade

tillfällen setts ta bytesfisken från en flygande fiskgjuse. Gjusarna är inte oväntat mycket irriterade över havsörnars närvaro. Varje förbiflygande örn mobbas med stor frenesi av de häckande fiskgjuseparen. Kanske är örnarnas närvaro och det störningsmoment de utgör en bidragande orsak till att anmärkningsvärt få fiskgjusepar ”orkat” föda upp mer än högst två ungar till flygfärdig ålder de senaste sju åren.

Ett fiskgjusepar som har sitt bo invid en attraktiv tilläggsplats för fritidsbåtar löper stor risk att misslyckas med häckningen. Ett exempel skall nämnas. Vid Åråsviken utsattes ett gjusepar under flera år i följd för störning av båtburna människor som någon gång i juni slog till på strandklipporna nära boet. Vid slutkontrollen hittades döda uttorkade gjuseungar i boet och färska spår efter människor på stranden. Sedan vädjandeskyltar satts upp lyckades häckningen!

Långvarigt fiske nära ett fiskgjusebo innebär att häckningen spolieras. Speciellt vårfisket efter gädda sker under en känslig tid för fågellivet. Den kortvariga störning gjusarna utsätts för när ryssjor vittjas i boets närhet tycks normalt sett inte påverka häckningen. Hundredskapsfiske utgör en större riskfaktor i de fall det utövas av personer som inte förstår eller bryr sig om när fiskgjusen signalerar att den störs vid boet. Att fiske och andra mänskliga aktiviteter i vissa fall varit den direkta orsaken till att häckningar misslyckats är ställt utom allt tvivel. Inget tyder dock på att störningarna varit omfattande, eller att de varierat så mycket mellan olika år att de nämnvärt kan ha bidragit till uppmätta årsvariationer i fiskjusarnas ungpåproduktion.

Det kan slutligen nämnas att det är svårt att hitta någon enkel förklaring till fiskjusarnas exceptionellt dåliga häckningsresultat år 2004. På flera boplatser hittades döda ungar, och nära ett bo resterna av en vuxen gjuse. De påträffade ungarna hade dött vid tämligen olika tidpunkter. Att någon enskild ogynnsam väderlekssituation varit huvudorsaken till det dåliga häckningsresultatet är av bl.a. denna anledning osannolikt. Inget tyder på att mänskliga störningar förekommit i större utsträckning än tidigare år, och inte heller hittades några spårtecken efter möjliga predatorer.

Beståndsutveckling

Den stora minskningen i antalet häckande fiskgjusepar som noterades i sydligaste delen av Kristinehamns kommun mellan åren 1980 och 1981 är inte unik. Douhan (2002) beskriver t.ex. hur ett antal tidigare använda fiskgjusebon stod tomma i östra Uppland år 2002. Det finns ett antal tänkbara förklaringar till sådana plötsliga beståndsförändringar. En förklaring kan vara att de vuxna fiskjusarna drabbats av svårigheter under flyttningen eller i vinterkvarteren, vilket resulterat i att orsaken till många vuxna fåglar dött alternativt inte orkat återvända till sitt häckningsrevir nästkommande vår. En annan, men mindre sannolik, förklaring kan vara att ett antal fiskgjusepar plötsligt flyttat över till häckplatser utanför det undersökta området.

Den successiva omfördelningen av fiskgjusar från häckplatser på mossar, hyggen m.m. i skogsterräng till stränder och öar bör kommenteras (se figur 1). På tidigt 1900-tal var en stor del av skogen på öarna i Åråsviken avverkad och tillgången på lämpliga boträd för fiskgjuse säkert mycket begränsad. Under senare delen av 1980-talet och början av 1990-talet tillkom ett antal fiskgjusebon i förhållandevis unga och klena tallar på Åråsvikens öar och stränder. Sannolikt var skeendet ett resultat av att unga fiskgjusepar etablerade sig vid sjön allt eftersom tillgången på lämpliga boträd ökade där. Att boplatser kan vara en begränsande faktor för ett fiskgjusebestånd omnämns t.ex. av Rytman (1994).

Samtidigt som allt fler fiskgjusar började häcka nära vatten, försvann de sista skogshäckande paren. I flera fall konstaterades att en ”skogshäckning” upphörde i och med att enbart en fågel återkom till reviret, vilket därefter aldrig återbesattes av två fåglar. Oftast fanns ett tillsynes fullt användbart bo kvar när reviret övergavs. Detta tyder på att skogsbona blev obebodda i takt med att de gamla fåglarna dog och inte genom att fåglarna bytte häckplats.

Fiskgjuse vid Åråsviken.

Foto: Erik Landgren.

Beståndsutvecklingen sett i ett större perspektiv

Att följa de häckande fiskgjusarna i sydligaste delen av Kristinehamns kommun ingår som tidigare nämnts i studien av fiskgjusebeståndet inom ett betydligt större område öster om Väneren (”Gullspångsområdet”). Hur representativa för beståndsutvecklingen inom detta större område är då de iakttagna förändringarna i den aktuella delen av Kristinehamns kommun?

I ett avseende råder stor samstämmighet. De skogshäckande fiskgjusarna har i stort sett försvunnit öster om Väneren, och de strandnära häckplatserna dominerar nu helt. Totalt sett i det större undersökningsområdet har antalet strandnära häckplatser ökat kraftigt. De starkt divergerande beståndsförändringarna hos strandnära/ohäckande och skogshäckande par innebär att totala fiskgjusebeståndet öster om Väneren inte förändrats märkbart sedan 1970-talet. Minskningen i sydligaste delen av Kristinehamns kommun är således inget allmänt fenomen, men resultatet är intressant. Det visar med all tydlighet att en fiskgjusestudie, där målet är att upptäcka storskaliga, långsiktiga beståndsförändringar, måste omfatta ett väl tilltaget geografiskt

område med olika häckningsbiotoper för arten, och dessutom pågå under ett avsevärt antal år.

Tack

Ett stort tack riktas först till fiskgjuseinventeringens initiativtagare Claes-Göran Ahlgren, Hökerum. Utan honom som pådrivande kraft hade studierna av fiskgjusen här och i andra områden runt Väneren m.fl. ställen inte kommit igång på det storskaliga sätt som skedde på 1970-talet. Till att börja med deltog Claes-Göran själv i fältarbetet öster om Väneren.

Ett antal andra personer har på olika sätt hjälpt till vid kontroller av fiskgjusehäckningar under de år undersökningen pågått. Carl Ros, Stora Årås, Södra Råda, Uno Eriksson, Runnäs, Södra Råda, Alf Arrhenius, Ingemar Svensson, Ingrid och Harald Gustavsson samt Karl Larsson, Gullspång, Peter Hjelm, Hova, Torkel Söderström, Mariestad, Erik Landgren, Mölndal, Hilding Eriksson, Stormossen, Visnum, Bernt Johanson, Nybble samt Lars-Peter Jansson och Torbjörn Mossberg, Kristinehamn, tackas härmed för sin medverkan. Torbjörn har dessutom varit den klättrande ”nyckelpersonen” när nya boplatser iordningställts för fiskgjusepar som fått sitt bo raserat eller som häckat på en ur störningssynpunkt ”omöjlig” plats.

Slutligen är alla de som haft boplatser för fiskgjuse på sina marker värda ett speciellt omnämnande. Den hänsyn och omtanke dessa markägare utan undantag visat de häckande gjusarna har i många stycken varit beundransvärd. Den inger hopp om en ljus framtid för fiskgjusen i våra trakter.

Referenser

- Ahlgren, C.-G. 1986. Rapport från SOF:s fiskgjuseseminarium 1985. *Vår Fågelvärld* 45: 235–237.
- Ahlgren, C.-G., Kongbäck, H. & Olsson, A. 1979. *Produktion av ägg och ungar hos skäggdopping, knipa, storskrake och fiskgjuse i Vänerens skärgårdar 1975–1978*. SNV PM 1121. Stencil.
- Douhan, B. 2002. Fiskgjusen i Uppland 2001. *Fåglar i Uppland* 29 (4): 4–13.
- Eriksson, M.O.G. & Wallin, K. 1994. Survival and breeding success of the Osprey *Pandion haliaetus* in Sweden. *Bird Conservation International* 4: 263–277.
- Hake, M. 2000. *Fiskgjuseprojektet i Färnebofjärdens nationalpark – en redovisning av verksamheten 2000*. Lägesrapport till berörda myndigheter.
- Landgren, E. 1992. *Fiskgjusen. Allmän presentation. Lägesrapport från pågående undersökningar i Gullspångsområdet*. Examensarbete vid Vadsboskolan, Mariestad. Stencil.
- Larsson, T. (ed.). 1997. *Fågelpopulationernas storlek fördelade på län. Sammanställning som del i genomförandet av EGs fågeldirektiv 79/409/EEG*. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Larsson, T. & Lindahl, H. 1989. *Svenska våtmarker av internationell betydelse. Våtmarkskonventionen och CW-listan*. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Odsjö, T. & Sondell, J. 1976. Reproductive success in Ospreys *Pandion haliaetus* in southern and central Sweden, 1971–1973. *Ornis Scandinavica* 7: 71–84.
- Ryttman, H. 1994. Överlevnadsberäkningar och försök att skatta populationsutvecklingen hos fiskgjuse *Pandion haliaetus*, ormvråk *Buteo buteo* och sparvhök *Accipiter nisus* i Sverige. *Ornis Svecica* 4: 159–172.
- Ryttman, H. 2004. Fiskgjusen i Sverige – resultat av riksinventeringen 2001. *Fågelåret 2003. Vår Fågelvärld*, supplement nr 42. Stockholm.
- Sondell, J. 2004. Projekt Fiskgjuse – inventering 2003. *Fågelåret 2003. Vår Fågelvärld*, supplement nr 42. Stockholm.
- Svensson, S., Svensson, M. & Tjernberg, M. 1999. *Svensk fågelatlas. Vår Fågelvärld*, supplement nr 31. Stockholm.